مقایسه تطبیقی گونه شناسی سازمان فضایی و عناصر کالبدی کلیساهای اصفهان و ارمنستان

آویده طلایی[۱]، هادی علایی[۲]

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۲/۰۹ تاریخ پذیریش: ۱۴۰۱/۰۵/۱۲

چکیده

ارمنستان سرزمینی در شمال غربی ایران بوده و در دوران صفویه یکی از استان های ایران محسوب می‌شده است. در دوران صفوی، به دستور شاه‌عباس ارمنیان به اصفهان کوچ می‌کنند و اسکان آنان در این منطقه، سبب معماری خاص برخاسته از فرهنگ غنی ایرانی و ارمنی می‌شود. این پژوهش به گونه‌شناسی کلیساهای ارامنه‌ی جلفا از دیدگاه نظام کالبدی، چیدمان فضایی، ارتباطات کالبدی، شیوه‌های تعریف فضا (فضای باز، فضای بسته، فضای پوشیده) می پردازد. هدف از این مطالعه الگوشناسی کلیساهای اصفهان و مقایسه‌ی کالبدی آن‌ها با کلیساهای سرزمین اصلی ارمنستان برای تبارشناسی بهتر این ساختمان‌های ارزشمند است. نتیجه‌ی این پژوهش امکان دسته‌بندی کلیساهای جلفای اصفهان را فراهم خواهد آورد. این پژوهش به دنبال پاسخ‌گویی به دوسوال است. الگوهای استخراج شده از کلیساهای ارمنی اصفهان چیست؟ این الگوها چه تفاوتی با الگوهای کلیساهای سرزمین اصلی ارمنستان دارند؟ روش گردآوری اطلاعات به صورت میدانی و کتابخانه‌ای بوده و روش تحقیق آن توصیفی- تحلیلی است. نتایج به دست آمده نشان می‌دهد که در کلیساهای اصفهان با نوعی التقاط فرهنگی روبه‌رو هستیم. جلفا نماینده‌ای به حق شایسته برای معماری در سرزمین بیگانه است که در آن هم هویت والگوهای سرزمین مبدا و هم هویت و الگوهای سرزمین مقصد به خوبی رعایت شده است. ارمنیان معماری با سنگ را به خوبی می‌دانستند، اما توانایی معماری با مصالح فلات مرکزی ایران را نداشتند پس نخست کمک‌های بسیاری از معماران مسلمان گرفتند، تا اینکه خودشان مبدل به استادکاران خشت و کاشی ایرانی شدند. معماری کلیساها با تهرنگ ارمنی و نمایی ایرانی چون نگینی در اصفهان می‌درخشیدند. کلیساهای سرزمین ارمنستان به‌صورت کلیساهای تک شبستانه، باسیلیکایی، گنبددار تک شبستانه، باسیلیکای گنبددار چهارستونی، چلیپای کامل، سبک مشعشع، صلیبی شکل، پلان مرکزگرا و مجموعه‌های صومعه‌ای بوده‌اند که در فلات مرکزی ایران همگی به شکل مجموعه صومعه‌ای و با پلان باسیلیکای گنبد دار چهار ستونی ساخته‌شده‌اند. در نما نیز کلیساهای ارمنستان گنبددار نبوده و یا گنبد آن‌ها به صورت مخروطی بوده است که در کلیساهای ایران به صورت گنبد ایرانی دیده می‌شود.

واژگان کلیدی: کلیساهای اصفهان، گونه شناسی، معماری صفوی، معماری ارمنی، کلیساهای ارامنه.

[۱]استادیار، گروه معماری، واحد تهران غرب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

[۲].دانشجوی دکتری، گروه معماری، واحد تهران غرب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

مقدمه

تحقیق‌های انجام شده به این نکته اشاره دارند که بررسی روند تحول و گونه‌یابی یک معماری بدون بررسی تحول اجزا یا عناصر آن امکان‌پذیر نیست. هر اثر معماری، معمولا وجوه مختلف قابل مطالعه‌ای را دارد ولی عمده مطالعات در زمینه تشخیص ارتباط بین معنا و شکل است به ویژه در بناهایی که براساس اعتقادات و فرهنگ زمینه به‌دست آمده‌اند.(احدنژاد، مرادزاده، ۱۳۹۷) شهر اصفهان در اندک زمانی توانسته عناصر فرهنگ بیگانه را در خود حل کرده و در نهایت از این در آمیختگی، سبکی با ویژگی های خاص عرضه کند.(حریری، پدرام، قاسمی سیچانی، ۱۳۹۸) در واقع یکی از علل تنوع آفرین در نظام کالبدی کلیساهای اصفهان را می توان در ارتباط با فرهنگ ارامنه جویا شد.(نگارنده) یک گروه قومی، اجتماع کوچکی از انسانها در درون جامعه‌ای بزرگتر است که به صورت «واقعی» یا احساسی و ادراکی» دارای اصل و نسب مشترک، خاطرات مشترک و گذشته تاریخی- فرهنگی مشترک است. همچنین دارای یک یا چند عنصر سمبلیک نظیر خویشاوندی، مذهب، زبان، سرزمین و خصوصیات ظاهری و فیزیکی مشترک می باشد که هویت گروهی آنان را از گروههای دیگر متمایز می‌سازد (بالمر۱۹۸۶، ۵۴). جلفای نوی اصفهان یکی از مراکز مهم مهاجرت و اسکان اقوام ارمنی بود. معماری در محله جلفا اصفهان در بستری ظهور و رشد پیدا می‌کند که تلاقی دو فرهنگ ایرانی و ارمنی سبکی را عرضه می دارد. (در هوهانیان ۱۸۸۱، ۴۶) درواقع آمیختگی فرهنگ معماری ارمنی و ایرانی سبکی متفاوت در معماری کلیساهای اصفهان را به وجود آورده است که ناشی از تفاوت‌های در مذهب و عادت‌های رفتاری این قوم بوده است.(نگارنده)

پرسش و فرضیات پژوهش: مسئله اصلی این پژوهش، دسته‌بندی و گونه‌شناسی کلیساهای صفوی اصفهان و بازشناسی ویژگی‌های آن‌ها براساس دو سوال است: الگوهای استخراج شده از کلیساهای ارمنی اصفهان چیست؟ این الگوها چه تفاوتی با الگوهای کلیساهای سرزمین اصلی ارمنستان دارند؟

روش پژوهش: روش گردآوری اطلاعات، به صورت میدانی و کتابخانه‌ای بوده و روش تحقیق توصیفی- تحلیلی است. در این تحقیق تعداد ۱۲ مورد از کلیساهای ارامنه جلفای اصفهان و بیش از ۳۰ کلیسای سبک ارمنی مورد بررسی قرار گرفته و سپس از این تعداد کلیسا مجموعه‌های صومعه‌ای با کلیساهای اصفهان مورد مقایسه قرار گرفته‌اند. ویژگی های به‌دست آمده از مبانی تحقیق برروی نمونه‌ها به روش کمی و کیفی مورد بررسی قرار گرفت و تحلیل داده‌ها برمبنای جدول‌ها و به‌صورت کمی و عددی بیان و درنهایت به صورت کیفی نتیجه‌گیری شده است.

پیشینه پژوهش

هنر مسیحی اصفهان بارها مورد توجه محققان قرار گرفته است و منابعی چون «کلیساهای مسیحیان در ایران» از آندرانیک هیان (۱۳۸۳)، «خانه‌های ارامنه جلفای‌نو اصفهان» اثر کاراپت کاراپتیان (۱۳۸۵)، کلیساهای ارامنه جلفای نو اصفهان(۱۳۸۵)، پایان نامه کارشناسی ارشد مرتضی روضاعی‌پور با نام «مطالعه فضای شهری محله جلفای اصفهان در عهد صفوی با تکیه بر خانه‌های مسکونی و دیدگاه باستان‌شناسی» ۱۳۹۰، مقاله مینو خاکپور با عنوان «بررسی تطبیقی معماری دینی در مسیحیت و اسلام با نقد نظریات تیتوس بورکهارت» در سال ۱۳۹۶، که به مقایسه تطبیقی دو کلیسا و دو مسجد شیوه اصفهانی، پرداخته است. اما تاکنون نگاهی کلی به کلیساهای جلفا و مقایسه آن‌ها با کلیساهای سرزمین اصلی ارمنستان صورت نگرفته است.

ارمنستان

سرزمین ارمنستان همسایه‌ی شمال غربی ایران بوده و در دوره‌های متفاوت تاریخی جزیی از سرزمین ایران محسوب می‌شده است. اتفاقات تاریخی این سرزمین از آغاز شکل گیری آن تا دوران صفویه را در جدول زیر مورد بررسی قرار می‌دهیم.

جدول۱:تاریخ کلی ارمنستان تا اوایل صفویه(نگارندگان)

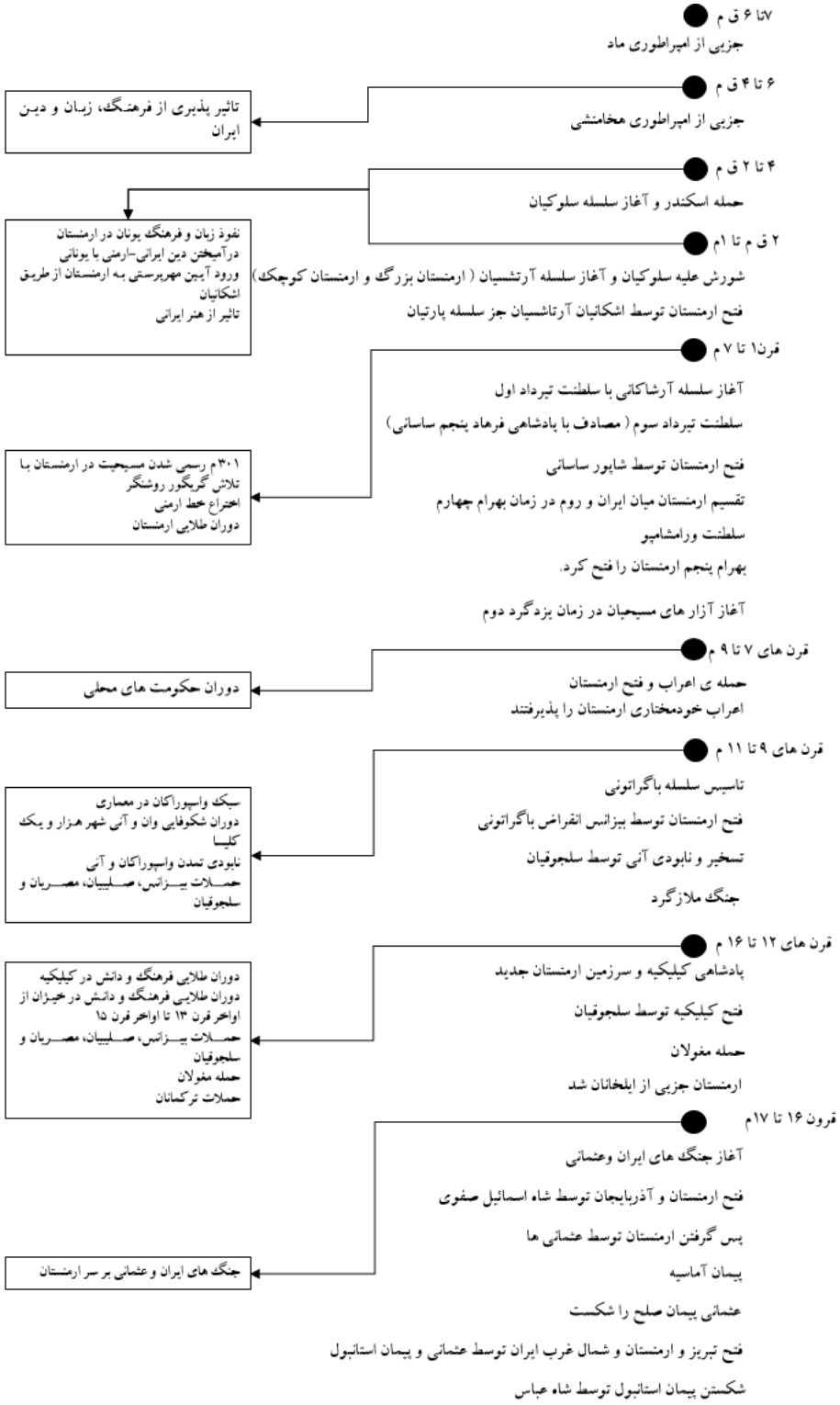

علل مهاجرت ارامنه به ایران

ظاهرا پیشـوایان مذهبی ارامنه در ارمنسـتان که دیگر طاقت ظلم و جور حاکمین عثمانی را نداشتند، چند نفر از میان خود انتخاب کردند و به عنوان نماینده به اصـفهان اعزام کردند و از شـاه عباس اول کمک طلبیدند تا با تدبیر خود آنان را از ظلم و جور عثمانیان نجات دهد. برخی این در خواست پیشوایان مذهبی را یکی از علل مهاجرت ارامنه به ایران می دانند (داوریژتســی، ۱۹۹۸: ۱۶). از این نکته که بگذریم از دو دیدگاه می توان به علل کوچ ارامنه پرداخت. یکی از دیدگاه مورخین داخلی درباری) و دیگر از دیدگاه مورخین اروپایی که در قالب سـفرنامه ها به گفتار این علل پرداخته‌اند. آنچه که مسلم است اکثریت مورخین درباری، اهداف شاه عباس اول از کوچ دادن ارامنه را نجات و رهایی آنها از زیر فشار حملات و مشقت هایی که از سوی عثمانی ها به آنها تحمیل می‌شد می دانند. چنانکه اسکندر بیک منشی مورخ رسمی شاه عباس در این مورد می نویسد: «رعایای کوچانیده، که از آسیب لشکر مخالف بر کران و از دستبرد دوران در امان باشـند» (ترکمان، ۱۳۸۱ ج ۲، : ۹۱۶). میر سـید علی جناب در این باره می‌نویسـد: «وارد شـدن جمعیتی (ارامنه که از دوازده هزار تا بیست و هفت هزار خانوار گفته شـده) به اصـفهان از اشخاص صنعت کار و زراعت کن و تاجر مربوط به ممالک مختلف و دانشمند و زحمت کش و صاحب ثروت، شهر و اطراف شـهر را از جمعیت با شـکوه نموده و معاشـرت با ایشان تغییر اخلاق و رفع تنبلی اهالی اصفهان را نمود که اهالی در نتیجه کارکن و با مکنت شوند و دربار از شـورشـهای خنک ناشی از بیکاری آسوده گردد» (جناب، ۱۳۷۱: ۲۲۵). در این خصوص سیاحان واندیشمندان بسیاری نظر خود را داده‌اند که در جدول زیر به اختصار به آن می‌پردازیم.

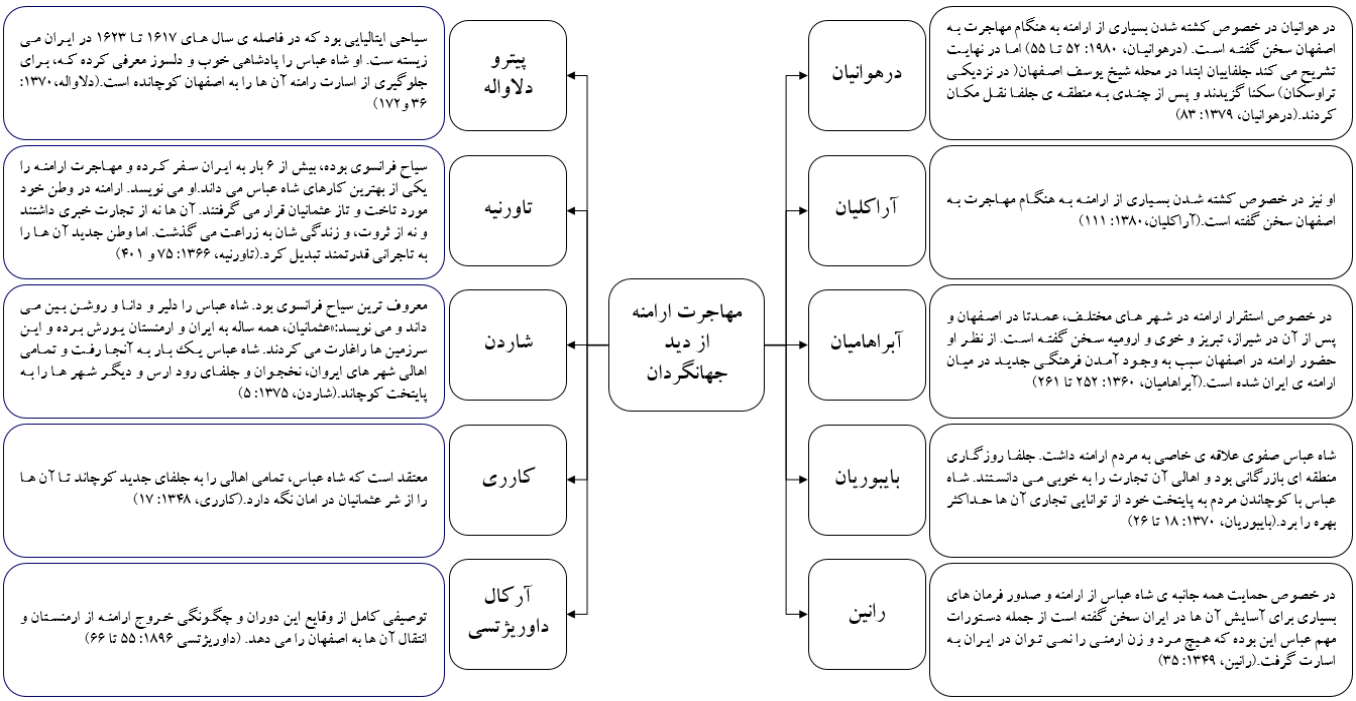

تصویر۱-مهاجرت ارامنه از دید جهانگردان(نگارندگان)

برای جلوگیری از اختلافات مذهبی و همین طور مناسبت بنا با اقلیم ایران بناهای اصفهان تاثیراتی را از معماری ایران گرفتند و بدین ترتیب معماری کلیساها تبدیل به یک معماری التقاطی شـــد.(حمزوی،۱۳۹۱، ۸۱) تاثیر دوفرهنگ ایرانی و ارمنی بر یکدیگر، تاریخی کهن تر از کوچ ارمنیان دارد و به دوران مادها و هخامنشـیان باز می‌گردد. ارمنسـتان به جهان مسـیحیت تعلق دارد اما ریشـه و اسـاس فرهنگ آن ایرانی است. F.Matthew and K. Sanjian 1, (1991) بنا به اعتقاد جناب نرسـسـیان، فرهنگ ارمنی متاثر از فرهنگ هلنیسـتی غربی اسـت و گسـسـت میان فرهنگ غرب و فرهنگ ایرانی، در نتیجه‌ی انقراض اشکانیان بوده است. (Nersessian, 2001, 17)

معناشناسی و تعریف گونه‌شناسی و فرهنگ

گونه شـناسـی معماری هر منطقه از فرهنگ آن ناشی می‌شود. در علوم مختلف برای دسته‌بندی و شناخت بهتر پدیده‌ها از گونه شناسی و یا تیپولوژی استفاده می‌شـود. واژه‌ی تایپ از ریشـه‌ی یونانی «تپس» گرفته شده که به معنای «مدل»، «نمونه»، «دسته»، «نماد» و «ویژگی» است. (معماریان و طبرسا، ۱۳۹۲: ۱۰۳) گونه‌شـناسـی عبارتسـت از: دسـته‌بندی بر طبق مقاصد یا ساختار و فرم مشترک(لنگ،۱۳۸۳: ۷۰) بسیاری از محققان بر این باوراند که کار گونه‌شناسی ورای طبقه‌بندی سـاده اسـت و در آن عناصر دقیق‌تری مطرح شده و مورد توجه قرار می‌گیرند(توسلی، ۱۳۸۹: ۸۳) گونه‌شناسی در سطحی بالاتر از طبقه‌بندی قرار دارد «آلدو روسی» گونه را امری ثابت و مقدم بر فرم و مشتمل برآن می‌پندارد. در واقع طبقه‌بندی نمونه‌ها براساس گونه‌ها می‌تواند به شناسایی الگوها نیز کمک کند(سلطانی و همکاران، ۱۳۹۱). نگرش گونه‌شناسی می‌تواند اقلیمی، شکلی، تاریخی، فضاگرا و زیستی اجتماعی باشد.

در آغاز قرن ۱۴ ه ش، فرهنگ از زبان کلاسـیک لاتین (culture) به زبان فارسی راه یافته است. واژه "culture" یا همان فرهنگ، نخست در آلمان به کار برده شده اما نه به معنای امروزی بلکه به معنی کشت و کار و بهسازی. در واقع یکی از عوامل اساسی که باعث پیدایش مفهوم تازه ای برای فرهنگ شد پدید آمدن مفهوم پیشرفت درتاریخ بود.(مومنی و مسعودی،۱۳۹۴: ۶۸) در دوره رنسانس برخلاف دوره های پیش، این احساس در افراد به وجود آمد که انسان ناخواسته به چیزهای بزرگ و تازه ای دست یافته و پیشرفت زیادی کرده و علت آن هم خردورزی و همه گیر شدن روشن اندیشی بود.(آشوری،۱۳۸۰: ۳۷-۳۵) فرهنگ واژه‌ای فارسـی و مرکب از دو جزء "فر" و "هنگ" اسـت. "فر" به معنای شکوه و عظمت است و اگر به عنوان پیشوند بکار رود به معنای جلو، بالا، پیش و بیرون اسـت. "هنگ" از ریشـه اوسـتایی به معنای کشـیدن، سـنگینی و وقار است. لغت نامه دهخدا در رابطه با این موضوع چنین نوشته است: «فر، پیشـوند + هنگ، از ریشـه ثنگ اوسـتایی به معنی فرهیختن و فرهنگ. هر دو مطابق است با ادو کات و ادوارد در لاتینی که به معنی فرهنج است که علم و دانش و ادب باشـد»(دهخدا، ۱۷۱۳۲:۱۳۷۷) محصـول معماری با کلیتی به نام فرهنگ در ارتباط اسـت. به بیان دیگر، معماری محصـول فرآیندی فرهنگی است.(معظمی و حجت ۱۳۹۳) مفهومی بسیار بیچیده و بغرنج دارد که واجد نمودهای عینی است. سازه‌ای فکری برای تبیین، تدوین، تشریح و توجیه مجموعه پیچیده‌ای از رفتارها، افکار عواطف و سـاخته‌های انسـان اسـت. و در برگیرنده‌ی کلیه آموخته‌ها و عاداتی اسـت که انسـان به عنوان عضـوی از جامعه کسب می‌کند.(حبیب، ص۱۴) صاحب نظران بسیاری درخصوص فرهنگ اظهار نظر کرده‌اند که نظر آن‌ها را در جدول زیر ارائه می‌دهیم.

جدول۲:تعریف فرهنگ از دیدگاه صاحب نظران(منبع: نگارندگان)

صاحب نظر	تعریف فرهنگ
حسن انوری	پدیده کلی پیچیده ای از آداب، رسوم، اندیشه، هنر و شیوه زندگی که در طی تجربه تاریخی اقوام شکل می گیرد و قابل انتقال به نسل های بعدی است(انوری، ۱۳۸۲: ۱۶۵۲).
مجید شمس	فرهنگ به معنای الگوهای رفتاری آموخته شده ای است که از نسلی به نسل دیگر یا گروهی به گروه دیگر منتقل می شود و بر پایه واقعیت های ذهنی و اجتماعی شکل می گیرد (شمس، ۸۳:۱۳۸۸).
صابر امامی	فرهنگ، مجموعه پیچیده ای است که دربرگیرنده دانستنیها، اعتقادات، هنرها، اخلاقیات، قوانین، عادات و هرگونه توانایی دیگری است که به وسیله انسان به عنوان عضو جامعه کسب شده است.(امامی،۱۳۸۸: ۶۸)
علی کریمی	هویت فرهنگی شامل احساسات، فرضیات، ارزش ها، واقعیت ها، هنجارها و تئوری هایی است که با آن مردم تجربه شان را شکل می دهند و با آن به جهان می نگرند و دیگران نیز از همان چشم انداز به این اجتماع مینگرد.(کریمی،۱۳۸۶ :۳۹)
مریم فلاحی	فرهنگ شیوه ی زندگی کردن یک جمع است. شیوه ای که بر اساس دستاوردهای مادی و معنوی جمع شکل یافته است. دستاوردهای که در طول تاریخ به دست آمده هنوز دارای اعتبار بوده و در زندگی فرد و جمع جاری است (فلاحی، ۱۳۹۲).
توفیق عنایت	فرهنگ نظام باورها، ارزش ها، رفتارها و نمادهایی است که در یک جامعه از گذشته دور تا امروز، برای تعامل افراد در قالب سنن، آداب، قوانین، هنرها و مجموعی ارتباطات بین افراد به وجود آمده است.(عنایت ۱۳۸۷: ۳۳)
ادوارد تیلور	مجموعه ای پیچیده از معرفت، عقاید، اخلاقیات، قوانین، آداب و رسوم و همه قابلیت های و عاداتی دانسته که انسان به عنوان عضوی از جامعه می پذیرد.(زیاری ۱۳۸۲: ۹۷-۹۶)
زیگموند فروید	فرهنگ مجموعه توانایی‌ها و وسایلی است که زندگی ما را از زندگی اجداد حیوانی ما دور می‌کند و در خدمت دو هدف است: محافظت از بشر در مقابل طبیعت و تنظیم روابط انسانی بین افراد (یاران و بهرو، ۱۳۹۶: ۹۴)
آموس راپاپورت	فرهنگ مجموعه‌ای از ارزش‌ها و عقاید دربردارنده‌ی ایده‌آة های گروهی از مردم است که در فرایند فرهنگ آموزی، انتقال ارزش‌ها و عقاید از نسلی به نسل دیگر در میان اعضای یک فرهنگ مشابه است.(یزدانفر و همکاران ۱۳۹۲، ۲۰)

برای آنکه فرهنگ هر جامعه به الگو و گونه‌ی معماری برسد سه عامل تاثیرگذار است. تاثیرات انسان‌ها، تاثیرات دینی و تاثیرات اقلیمی سه عامل ارتباط دهنده میان فرهنگ و معماری هستند. این سه عامل خود معماری و گونه‌ی آن ، هویت و شاکله‌ی آن را می‌سازند.

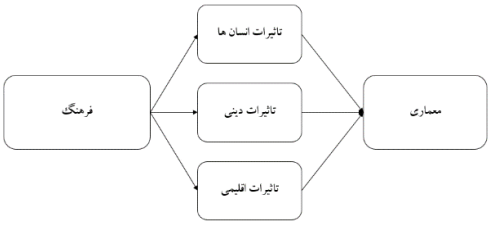

تصویر۲:رابطه فرهنگ و معماری(نگارندگان)

گونه‌شناسی کلیساهای ارمنستان

کلیساهای ارمنیان با سبک معماری که دارند، به راحتی از کلیساهای سایر فرقه‌های مسیحیت تمیز داده می‌شوند، مهم‌ترین شاخصه سبک معماری ارمنی گنبدهای مخروطی شکل آن‌ها است. این کلیساها کلیساهایی هستند که همگی در جهت شرقی غربی ساخته می‌شوند و در بخش شرقی بنا محراب از سطح کلیسا مرتفع‌تر ساخته می‌شود. (هویان، ۱۳۸۲، ۱۵)سرزمین ارمنستان سرزمینی با اقلیم سرد و کوهستانی است. مصالح کلیساها سنگ بوده است.کلیساهای سرزمین ارمنستان به‌صورت های گوناگون چون سبک کلیساهای تک شبستانه،سبک باسیلیکایی، سبک گنبددار تک شبستانه، سبک باسیلیکای گنبددار چهارستونی، سبک چلیپای کامل، سبک مشعشع، سبک صلیبی شکل، سبک پلان مرکزگرا و مجموعه‌های صومعه‌ای بوده‌اند. که در جدول زیر به معرفی آن‌ها می‌پردازیم.

جدول۳- کلیساهای ارامنه ارمنستان(نگارندگان)

سبک کلیسا	نمونه موردی
کلیساهای تک شبستانه	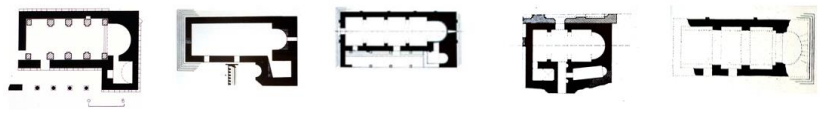 آگراک AGRAK　آستواسینکال ASTUACINKAL　گارنی GARNI　کارنووت KARNOWT　تاناهات TANAHAT
کلیساهای باسیلیکایی	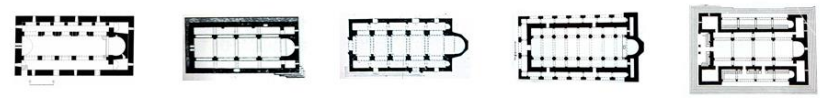 اررووک ERER0UK　دوین کلیسای سنت یترتبوزید DVIN: The Church of St. Yiztbuzit　اقوارد EGHVARD　سیرانوور CIRANOWOR　تسیتسرنا وانک TSITSERNAVANK
کلیساهای گنبددار تک شبستانه	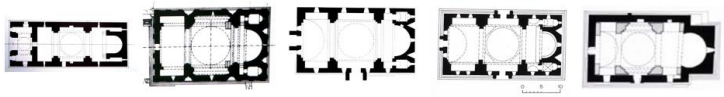 زووني ZOVOUNI　پتقنی PTGHNI　ددماشن DEDMASHEN　مارماشن MARMASHEN　شوغوکات SHOGHAKAT
باسیلیکای گنبددار چهارستونی (تک کلیسا)	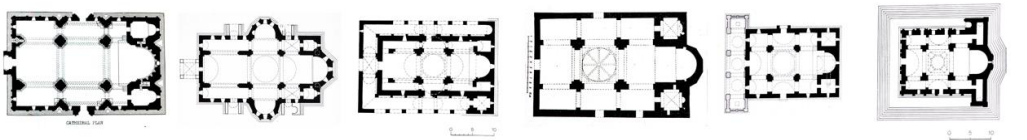 تکور سنت سرکیس Tekor　گایانه GAYANE　مرن MREN　اودزون ODZUN　کاتدرال تالین TALIN CATHEDRAL　کاتدرال آنی ANI CATHEDRAL
فرم چلیپایی کامل	 اچمیادزین ETCHMIADZIN　سنت جان St. John　آرتیک کلیسای سنت گورگ ARTIK: St. Geworg Cathedral St. Sarkis　کارس KARS
سبک مشعشع	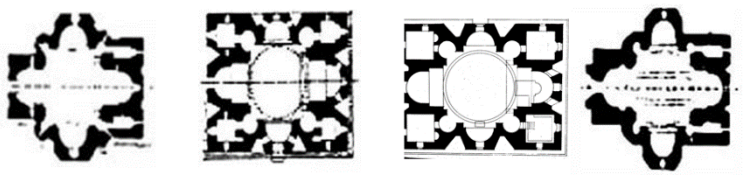 سورادیر SORADIR　سنت هاریپ سایم SAINT HRIP'SIME　سیسین سنت هواس SISIAN St. Hovhannes　آگتامار سورپ خاچ AGHTAMAR SOURP KHATCH

فرم صلیبی شکل	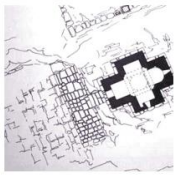 کارمراوور KARMRAVOR
پلان مرکزگرا	 لیاکیت LIAKIT بانا BANA زوارتنوتس ZVARTNOTS
مجموعه های صومعه‌ای (باسیلیکای گنبددار چهار ستونی)	 قره کلیسا یا تادئوس Tedious ساقاره‌اوانگ یا استپانوس steepens هاگاردزاین Hagardzine سناهین SANAHIN کتچاروس ketcharus گهارت GEGHART هاقپات HAGHPAT

جلفا اصفهان

ایران در دوران صفویه بر ارمنستان حکمرانی می‌کرده و تاریخ این کشور در این دوران تاریخی، پر فراز و نشیب بوده است. "شاه عباس در مدت میان سپتامبر ۱۶۰۳ تا نوامبر ۱۶۰۷ در جنگ با عثمانیان بود و براساس گفته های فضلی، پس از مارچ ۱۶۰۵ که مصادف با نوروز سال ۱۰۱۳ بود شاه عباس دستور کوچ ارمنیان از ایروان را صادر کرد. شاه عباس زمین‌هایی را از مردم اصفهان در شمس‌آباد و بیدستان خریداری کرد و این زمین‌ها به ارمنیان واگذار شد و هر کدام از آن ها با توجه به توانایی خود شروع به ساخت خانه‌هایی کردند"(Gulru vecipoylu، 2016). ارامنه که مجبور به کوچ به سمت ایران شده بودند. سرانجام در منطقه‌ای در حاشیه محلات اصفهان سکنا گزیدند و آنجا را «جلفا» نامیدند که همنام با سرزمین پیشینشان در ارمنستان بود تا یاد و خاطره کشورشان را زنده نگاه دارند. محله جلفای اصفهان محله های مسکونی جنوب زاینده رود را در برمی‌گیرد که این محلات عبارتند از: «میدان بزرگ، میدان کوچک، چهارسوق، هاکوپچیان یا محله حصیربافها، قاراکل یاقینان و محلاتی همانند سنگ‌تراش‌ها (معروف به گبرآباد یا کوچر)، تبریزی‌ها و گاسک بعدا جز جلفا شدند» (صیامی جهرمی، ۱۳۹۳). این منطقه ۲۴ کلیسای ارزشمند و تاریخی داشته که از شاخص‌ترین این کلیساها می‌توان به کلیسای مریم، بیت اللحم، و وانک اشاره کرد. که از این تعداد کلیسا ۱۲ کلیسا از دوران صفویه تاکنون سالم باقی مانده‌اند. (کاراپتیان، ۱۳۸۵) در بناهای جلفای اصفهان استفاده از اصول طراحی قوم میهمان و تمرکز بر الگوهای معماری دو کشور در دوره صفویه به خوبی دیده می‌شود، بنا به دستور شاه عباس بناهایی طراحی شدند که روح و هویت ایرانی و ارمنی را با خود به همراه داشتند تا مردم اصفهان به طراحی بناهایی با معماری ارمنی اعتراض نکنند و در مقابل ارمنیان نیز احساس ناراحتی و دوری از وطن را نداشته باشند.(نگارنده)

معرفی نمونه‌های موردی جلفا

با توجه به اقلیم گرم و خشک اصفهان، چهره‌ی ظاهری کلیساها متفاوت از کلیساهای ارمنستان است اما در پلان و تزیینات داخلی این کلیساها از اصول معماری ارمنی پیروی می‌کنند.

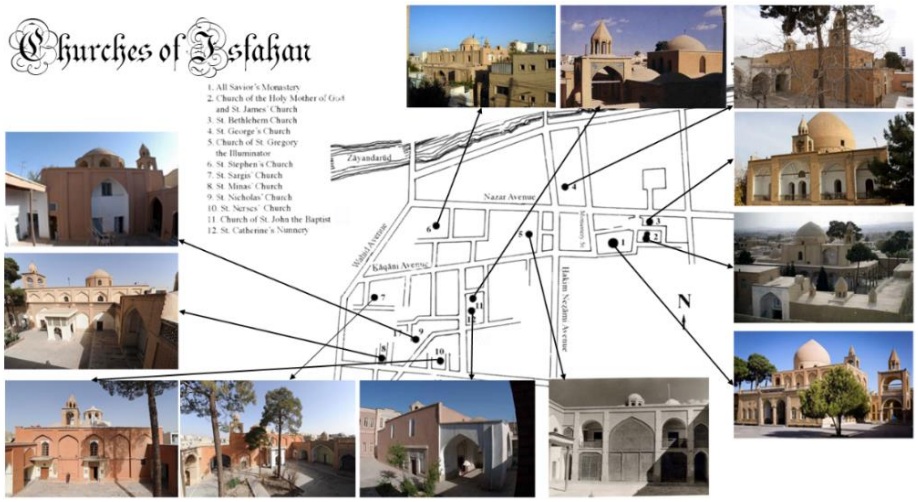

تصویر۳-کلیساهای جلفای نو،اصفهان(نگارنده)

گونه‌شناسی نظام کالبدی

معماری هنر ترکیب اشکال و استفاده از میراث کالبدی باقی‌مانده از گذشتگان است و همانطور که پیشتر نیز اشاره شد هر اثر معماری متاثر از سه عنصر انسان، دین و تاثیرات اقلیمی است. در بررسی نظام کالبدی کلیساهای جلفای اصفهان مشهود است که این کلیساها صدها کیلومتر دور از وطن اصلی کلیساهای ارمنی با سبکی متفاوت از کلیساهای ارمنی در ظاهر و با پیروی از اصول تهرنگ کلیساهای ارمنی نشان داده شده‌اند. کلیساهای جلفا بر خلاف کلیساهای ارمنی، از مصالح خشت و آجر ساخته‌شده اند و تمامی آنان با سبک باسیلیکای گنبددار چهارستونه ساخته شده‌اند.

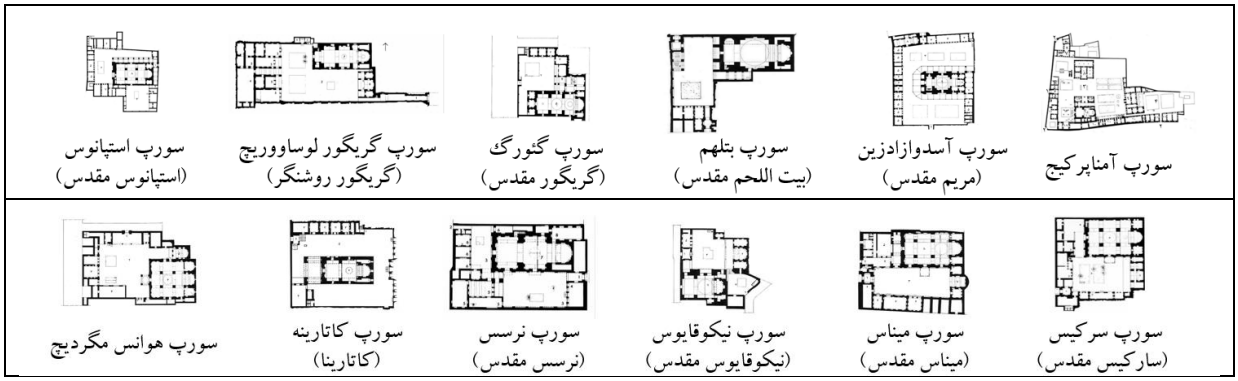

تصویر۴-مجموعه‌های صومعه‌ای اصفهان (باسیلیکای گنبددار چهارستونه)(نگارندگان)

معماری این کلیساها حاکی‌از آن است که معماران ارمنی اصفهان، با تسلط و آشنایی کامل با دو سبک معماری ارمنی و ایرانی، توانسته‌اند با حل مشکلات فنی و تلفیقی ماهرانه به شیوه‌ای جدید در معماری برسند. معماری ایرانی اسلامی، تفاوت های بسیار زیادی را با معماری ارمنی دارد یکی از این تفاوت‌ها در شیوه اجرای گنبد بناها دیده می‌شود(نگارنده). در ساده‌ترین شکل طبقه بندی گنبد ها می‌توان آنها را به صورت گنبد یک پوسته، گنبد دوپوسته پیوسته گنبد دو پوسته گسسته و گنبدهای سه پوسته تقسیم کرد. استفاده از گنبد در معماری کلیساهای ارمنی اصفهان هم به دلایل فنی و هم به دلایل اهمیت دادن به منظر شهری با گنبدهای سرزمین ارمنستان متفاوت بود.

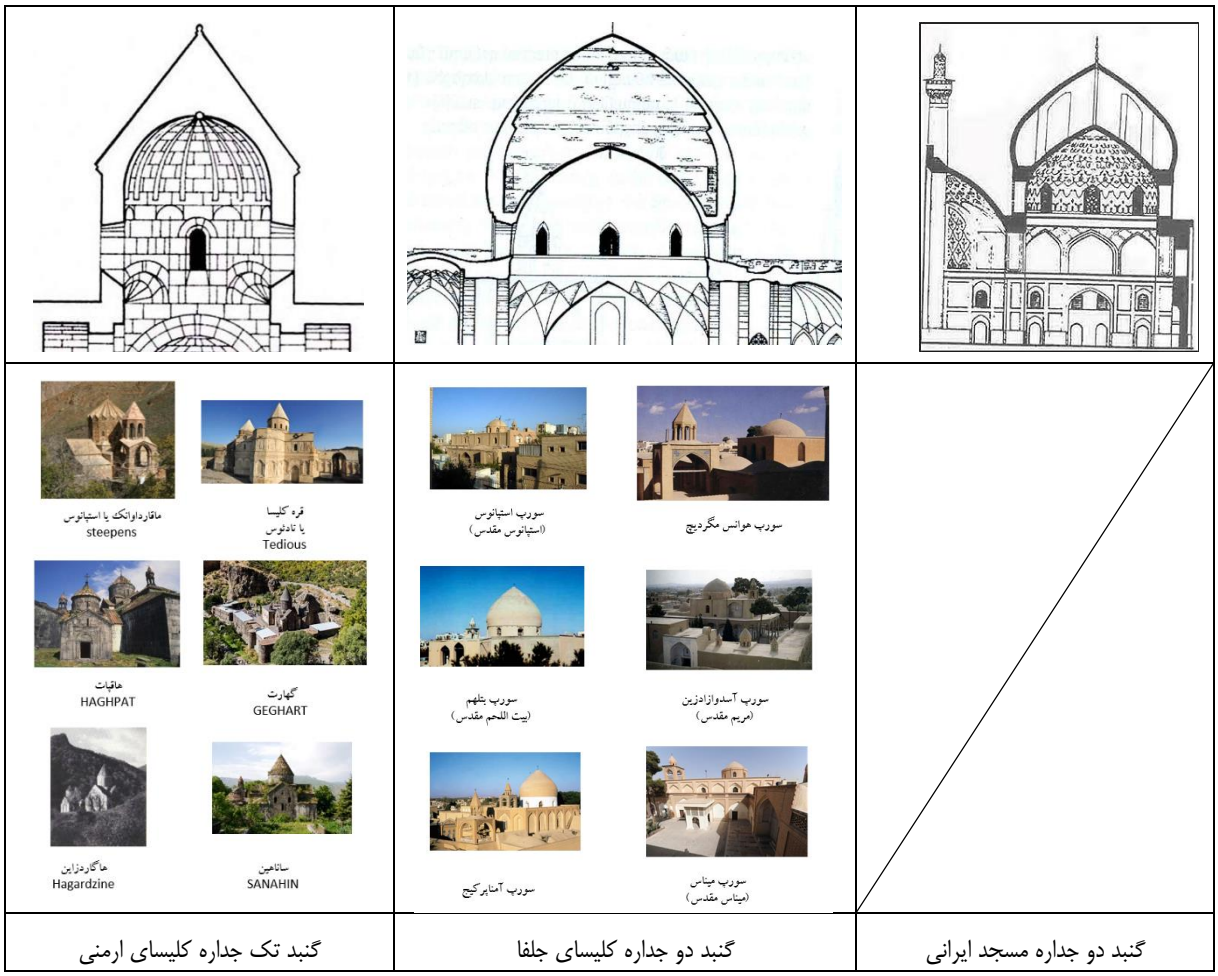

تصویر۵-تفاوت گنبد کلیساهای اصفهان و ارمنستان(نگارنده)

کلیساها اگرچه نشات گرفته از یک نوع معماری هستند. اما در عناصر کالبدی چون تعداد حیاط، تعداد گنبد، تعداد ورودی‌ها و همین طور فضاهای تشکیل‌دهنده با هم تفاوت‌هایی دارند که در جدول زیر به آن‌ها رسیدگی می‌کنیم.

جدول۴-عناصر کالبدی

نام بنا	ورودی‌ها	حیاط ها	تعداد گنبد	اتاق انتظار	برج ناقوس	کتابخانه	گالری	فضای اقامتگاهی	اتاق- های اداری	سالن گردهمایی	سالن مراسم تدفین	اتاق ملاقات	اتاق خدماتی	گاویت	برج دفاعی
آمناپرکیچ	۴ ورودی	۲ حیاط	۲ گنبد	✓	✓	✓	✗	✓	✓	✓	✗	✗	✓	✓	✗
سورپ آسدوازادزین(مریم مقدس)	۲ ورودی	۱ حیاط	تالار گنبددار با یک گنبد اصلی	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✓	✓	✓	✗	✗	✗
سورپ بتلهم(بیت اللحم مقدس)	۲ ورودی	۱ حیاط	تالار گنبددار	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✓	✗	✓	✗	✗

			با یک گنبد اصلی													
سورپ گئورگ (گریگور مقدس)	۱ ورودی	۱ حیاط	سه گنبد کوچک قوسی	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✓	✗	✗
سورپ گریگور لوساووریچ (گریگور روشنگر)	۱ ورودی	۲ حیاط	۱ گنبد	✗	✗	✗	✗	✓	✗	✓	✗	✗	✗	✓	✗	✗
سورپ استپانوس (استپانوس مقدس)	۳ ورودی	۲ حیاط	۱ گنبد اصلی و سه گنبد قوسی	✗	✗	✗	✗	✓	✗	✓	✗	✗	✓	✓	✗	✗
سورپ سرکیس (سارکیس مقدس)	۲ ورودی	۲ حیاط	۲ گنبد	✗	✗	✗	✗	✓	✗	✗	✗	✗	✓	✓	✗	✗
سورپ میناس(میناس مقدس)	۲ ورودی	۲ حیاط	۱ گنبد	✗	✗	✗	✗	✓	✗	✗	✗	✗	✓	✓	✗	✗
سورپ نیکوقایوس(نیکوقایوس مقدس)	۲ ورودی	۲ حیاط	۱ گنبد	✗	✗	✗	✗	✓	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✗
سورپ نرسس(نرسس مقدس)	۲ ورودی	۱ حیاط	۲ گنبد	✗	✗	✗	✗	✓	✗	✗	✗	✗	✓	✓	✗	✗
سورپ کاتارینه(کاتارینا)	۲ ورودی	۱ حیاط	۱ گنبد قوسی شکل و یک گنبد اصلی	✗	✓	✗	✗	✓	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✗
سورپ هوانس مگردیچ	۱ ورودی	۱ حیاط	۱ گنبد	✗	✗	✗	✗	✓	✗	✗	✗	✗	✓	✓	✗	✗
سورپ هاقپات	۱ ورودی	۱ حیاط	۱ گنبد	✗	✓	✓	✓	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✓	✓	✓
سورپ گهارت	۲ ورودی	۱ حیاط	۱ گنبد	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✓	✓	✓
سورپ کتچاروس	✗	✗	۱ گنبد در هرکلیسا	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✓	✗
سورپ ساناهین	✗	✗	۱ گنبد	✗	✓	✓	✓	✗	✗	✗	✓	✗	✗	✓	✓	✗
سورپ هاگاردزاین	✗	✗	۱ گنبد در هرکلیسا	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✓	✓	✗

سنت استپانوس	۱ ورودی	۲ حیاط	۱ گنبد	X	✓	X	X	✓	X	X	X	X	X	X	✓	X
قره کلیسا تادائوس	۱ ورودی	۱ حیاط	۲ گنبد	X	✓	X	X	✓	X	X	X	X	X	X	✓	X

شیوه‌های تعریف فضا(فضای بسته،باز و پوشیده)

در شناخت عناصر معماری کلیساها از برجسته شدن قسمتی از کف گرفته تا محصور شدن بدنه های اطراف همه مورد اهمیت است و همین موضوع تعریف هر فضا را از فضای دیگر متفاوت می‌کند.(نگارنده)در تعریف هر یک از این سه گونه فضای(باز، پوشیده و بسته) عناصر سقف، دیوار و کف نقشی فعال و موثر ایفا می‌کنند. عناصـر معمارانه، تعریف کننده‌ی گروه فضـای باز، عبارتند از کف و دیوارها و گروه فضـای بسـته را سـقف، کف و دیوارها معنا می‌بخشـند.(حائری مازندرانی، ۱۳۸۸: ۸۶) در فضای پوشیده نیز این مسئولیت بر عهده‌ی سقف و کف قرار دارد.

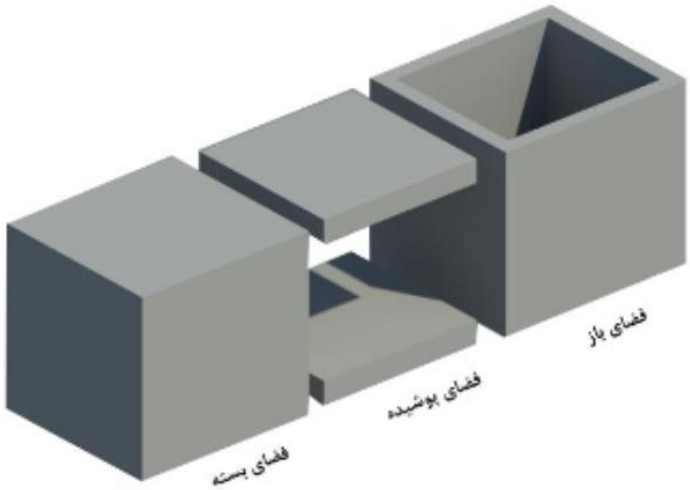

تصویر۶- شیوه‌های تعریف فضا(فضای بسته،باز و پوشیده)

کلیسـاهای منطقه‌ی جلفای اصفهان از نظر فضایی از کلیساهای ارمنستان متنوع‌تر هستند و خلاقیت فضایی در این کلیساها کاملا مشهود است. این کلیساها برخلاف اکثر کلیسـاهای ارمنستان به صورت بنایی منفرد ساخته نشده و مجموعه صومعه‌ای هستند و معماران با استفاده از الگوهای معماری ایرانی در جهت گشایش، شفافیت و سبکی بناها برآمده‌اند. معماری این کلیساها، بناهایی آشنا با فرهنگ و معماری غنی ایرانی را به جای معماری باصلابت و سنگی سرزمین های شـمال به نمایش می‌گذارد. معماری خاصـی که به هیچ‌عنوان بیگانه با سـرزمین ایران نیسـت. البته مجموعه صـومعه‌های بسیار زیادی نیز در ارمنستان سـاخته شـده‌اند که باتوجه به جدول ارائه شده، تفاوت‌های زیادی با صومعه‌های اصفهان دارند. در اصفهان برای جلوگیری از ورود مسلمانان و همینطور برای این که ارامنه در کلیسا احساس سرزمین مادری خود را داشته باشند کلیساها درون حیاط ساخته می‌شد. این موضوع کاملا متفاوت با کلیساهای سرزمین اصلی ارمنسـتان و شـمال ایران است. زیرا این کلیساها یا حیاطی نداشته‌اند و یا این که حیاط بنا به دلایل دفاعی و امنیتی ساخته می‌شد. کلیساهای سرزمین اصلی ارمنسـتان تقریبا از فضـاهای پوشـیده اسـتفاده نمی‌کردند و به دلیل نبود حیاط در بعضـی از این کلیسـاها بعضا تنها تعدادی کلیسا در کنار هم یک مجموعه صـومعه‌ای را می‌ساختند. در نگاه به برخورد اقلیمی با این کلیساها و در نحوه‌ی جانمایی بناها نیز مشخص است که بناها معمولا به صورت فشرده و کنار هم قرار می گرفتند و فضـای وسـیعی در اطراف به صـورت فضـای باز باقی می‌ماند. به دلیل عدم وجود فضـاهای پوشیده و گاها حتی فضاهای باز در کلیساهای سـرزمین ارمنسـتان و شمال ایران،(ر.ج. جدول الگوی فضای باز، بسته و سرپوشیده در کلیساهای جلفا و شمال ایران و ارمنستان) نسبت فضاهای بسته، باز و پوشیده تنها در کلیساهای منطقه‌ی جلفا اندازه‌گیری می‌شود.

جدول ۷- نسبت فضاهای بسته، باز و پوشیده در کلیساهای جلفای اصفهان

فضا ها (درصد)	آمیناپرکیج	مادر مقدس	بیت اللحم مقدس	سورپ گئورگ	سورپ گریگور روشنگر	سورپ استپانوس	سورپ سرکیس	سورپ میناس	سورپ نیکوقایوس	سورپ نرسس	کاترین مقدس	هوانس مگردیچ
بسته	۵۵	۴۴	۵۸	۵۴	۴۳	۵۶	۶۳	۶۸	۵۷	۶۷	۳۴	۵۹
باز	۴۴	۴۲	۳۱	۳۴	۴۵	۳۷	۳۱	۲۷	۳۴	۲۷	۵۹	۳۳
پوشیده	۱	۱۴	۱۱	۱۲	۱۲	۷	۶	۵	۹	۶	۷	۸

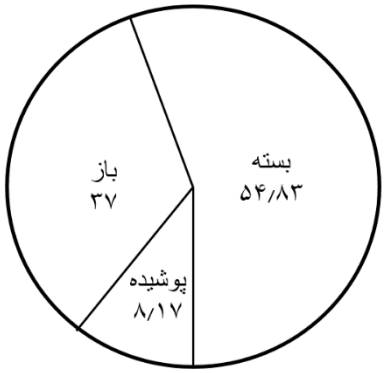

تصویر۷-میانگین نسبت فضاهای بسته، باز و پوشیده در کلیساهای جلفای اصفهان

الگوی فضـای بسـته، شـامل همه‌ی عناصر فضایی کلیساها می‌شود که کف، سقف و دیوار دارند. مثل فضاهای نیایشگاهی، اقامتگاهی، سالن‌های گردهمایی اتاق‌های ملاقات و اتاق‌های خدماتی. این موضوع جز اندک مجموعه‌های صومعه‌ای در دیگر کلیساهای سبک ارمنی دیده نمی‌شود چون همان طور که پیشتر نیز گفتیم. این بناها معمولا به صورت کلیسای منفرد ساخته می‌شوند.

الگوی فضـای باز شـامل فضـاهای باز چون حیاط می‌باشـد که فضای صومعه را به طبیعت متصل می‌کند. در کلیساهای منطقه‌ی جلفای اصفهان بعضا حتی حوض و باغچه نیز دیده می‌شـود که درخصـوص کلیسـاهای ارمنستان حوض به هیچ عنوان وجود ندارد و معمولا به دلیل قرار گیری کلیسا در طبیعت بکر از باغچه نیز اسـتفاده نمی‌شـود. کلیسـاهای سـبک ارمنی بعضا حتی درون حیاط قرار نگرفته‌اند همانند سورپ کتچاروس و سورپ هاگاردزاین و یا گاهی نیز در فضـایی نیمه بسـته قرار گرفته‌اند همانند سـورپ سـاناهین، اما کلیساهایی نیز وجود دارند که درفضای حیاط مرکزی ساخته شده‌اند که از جمله‌ی آن کلیساها می‌توان به هاقپات، گهارت، سـنت اسـتپانوس و قره کلیسـا اشاره کرد. کلیساهای اصفهان به دلیل قرار گیری در درون شهر احتیاجی به استحکامات دفاعی و برج نداشـته‌اند این در حالی اسـت که کلیسـاهای قرار گرفته در حیاط مرکزی ارمنسـتان، بنا به دلایل دفاعی و حفاظت از کلیسا در برابر راهزنان درون حیاط مرکزی قرار گرفته‌اند.

الگوی فضـای پوشیده نیز شامل فضای پوشیده(سقف و کف)، فضای نیمه پوشیده، (کف و دیوار و سقف) می‌شود. این ماندگارترین فضا بین فضای باز و بسته به دلیل اتصـال غیر مسـتقیم اسـت. (سـرمدو عینی‌فر و شاهچراغی، ۱۳۹۸: ۱۶۱) فضاهای پوشیده در معماری اصفهان به دلیل حضور پررنگ این فضاها در معماری ایرانی و همین طور اقلیم گرم و خشک این منطقه درصدی بسیار بیشتر از کلیساهای سبک ارمنی را در اختیار خود دارند. کلیساهای ارمنستان، معمولا به دلیل اقلیم سـرد و کوهستانی این منطقه یا فضای پوشیده‌ای ندارند و یا اینکه در صد کمی از کل شاکله‌ی بنا صرف فضاهای خرد پوشیده چون (رواق و یا برج ناقوس) می‌شود.

جدول۸- الگوی فضای باز، بسته و پوشیده در صومعه‌های جلفا، شمال ایران و ارمنستان

نام بنا	فضای باز	فضای بسته			فضای پوشیده
		فضای ورودی	فضای نیایشگاهی	فضای خدماتی و اقامتگاهی	
آمناپرکیچ					
سورپ آسدوازادزین(مریم مقدس)	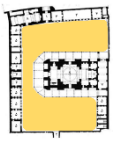	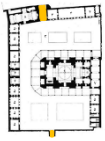	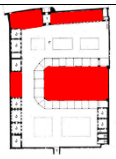		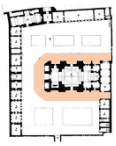
سورپ بتلهم(بیت اللحم مقدس)	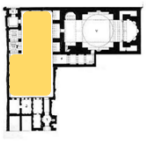	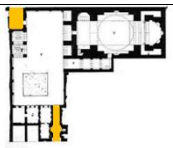	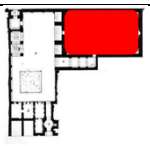		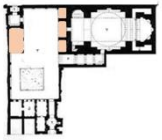
سورپ گئورگ (گریگور مقدس)	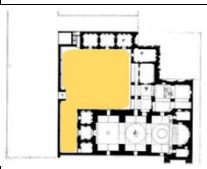	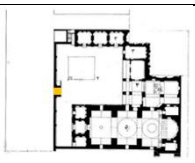			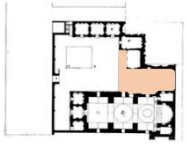
سورپ گریگور لوساووریچ (گریگور روشنگر)					
سورپ استپانوس (استپانوس مقدس)					
سورپ سرکیس (سارکیس مقدس)	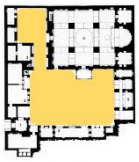			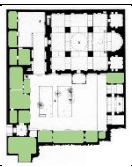	
سورپ میناس(میناس مقدس)	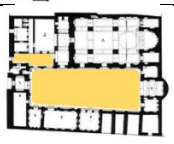	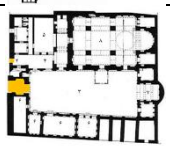			

سورپ نیکوقایوس(نیکوقای وس مقدس)	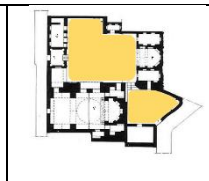	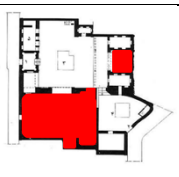	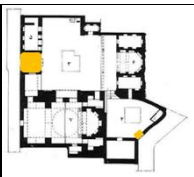		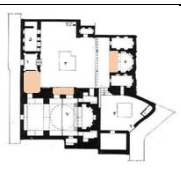
سورپ نرسس(نرسس مقدس)	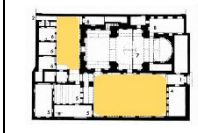		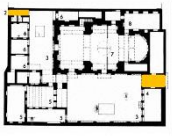		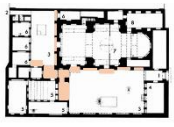
سورپ کاتارینه(کاتارینا)	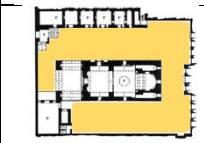	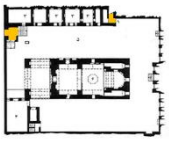	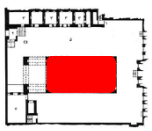		
سورپ هوانس مگردیچ	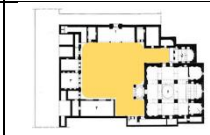	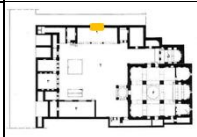			
سورپ هاقپات					
سورپ گهارت			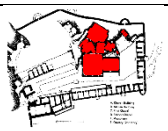		
سورپ کتچاروس					
سورپ ساناهین		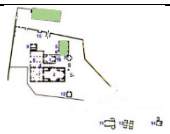			
سورپ هاگاردزاین					
سنت استپانوس			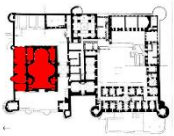		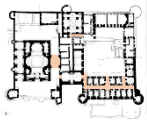

قره کلیسا تادائوس					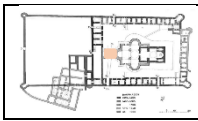

وجود سلسله مراتب حرکتی و وجود فضاهای متفاوت نیایشگاهی، خدماتی، سالن های گردهمایی و مراسم تدفین در کلیساهای جلفای نو این کلیساها را به مجموعه‌هایی کامل بدل کرده که تمامی فضاها را در خود جای داده‌اند. در میان این کلیساها می‌توان کلیسای آمیناپرکیچ را به عنوان کامل‌ترین کلیسا انتخاب کرد.کلیساهای سرزمین اصلی ارمنستان معمولا به صورت تعدادی بنای نیایشگاهی به همراه بعضی فضاهای خدماتی و به صورت فشرده ساخته شده‌اند که در جدول زیر این موضوع به صورت کامل مشهود است. ورودی بنا یکی از اصلی ترین فضاهای کلیساهای جلفاست. موضوعی که در مجموعه‌های ارمنستان گاهی حتی وجود ندارد. علاوه بر آن کلیساهای جلفا به صورت ساختمان هایی منظم و به دور یک حیاط مرکزی ساخته می‌شوند ولی کلیساهای سبک ارمنی اکثرا حتی به صورت نامنظمی در درون حیاط مرکزی یا فضای بکر طبیعت قرار گرفته‌اند.

جدول۹-سلسله مراتب جانمایی فضاها در کلیساهای جلفا و ارمنستان

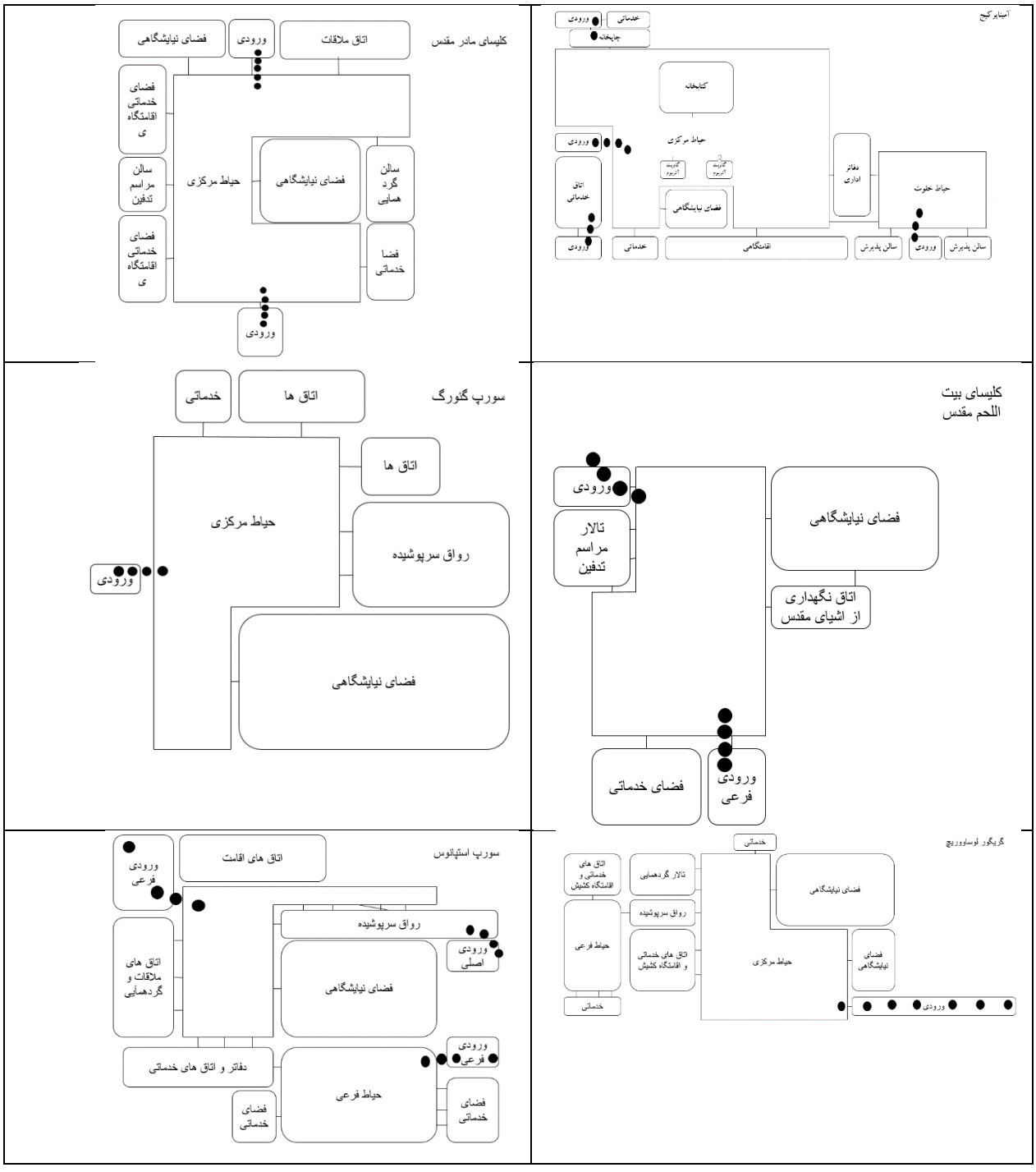

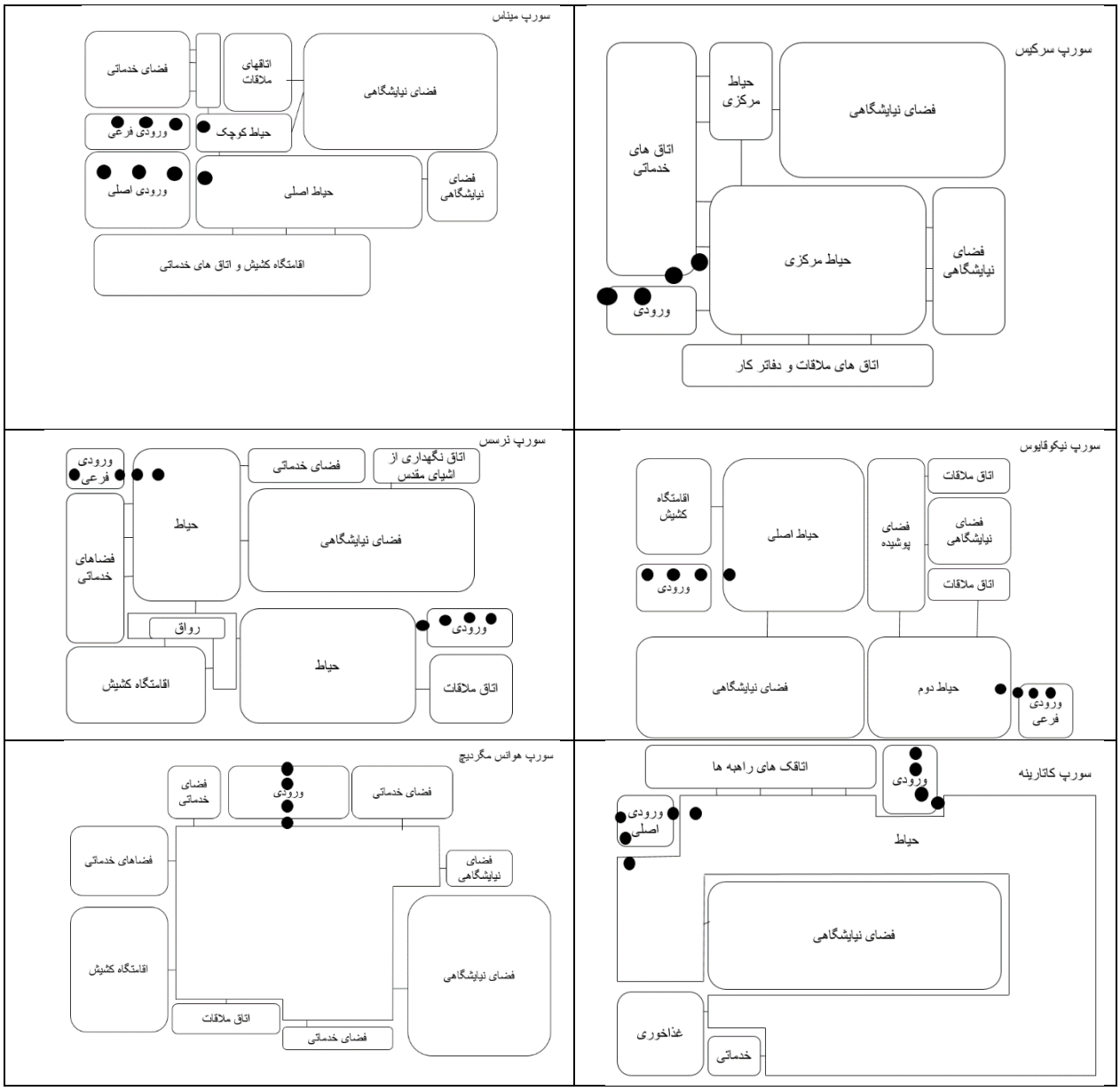
سورپ مینوس
فضای خدماتی
اتاقهای ملاقات
فضای نیایشگاهی
ورودی فرعی
حیاط کوچک
ورودی اصلی
حیاط اصلی
فضای نیایشگاهی
اقامتگاه کشیش و اتاق های خدماتی
سورپ مرکیس
اتاق های خدماتی
حیاط مرکزی
فضای نیایشگاهی
حیاط مرکزی
فضای نیایشگاهی
ورودی
اتاق های ملاقات و دفاتر کار
سورپ نرسس
ورودی فرعی
فضای خدماتی
اتاق نگهداری از اشیای مقدس
حیاط
فضای نیایشگاهی
فضاهای خدماتی
رواق
ورودی
حیاط
اقامتگاه کشیش
اتاق ملاقات
سورپ نیکوفایوس
اقامتگاه کشیش
حیاط اصلی
فضای پوشیده
اتاق ملاقات
فضای نیایشگاهی
اتاق ملاقات
ورودی
فضای نیایشگاهی
حیاط دوم
ورودی فرعی
سورپ هوانس مگردیچ
فضای خدماتی
ورودی
فضای خدماتی
فضاهای خدماتی
فضای نیایشگاهی
اقامتگاه کشیش
فضای نیایشگاهی
اتاق ملاقات
فضای خدماتی
سورپ کاتارینه
اتاقک های راهبه ها
ورودی
ورودی اصلی
حیاط
فضای نیایشگاهی
غذاخوری
خدماتی

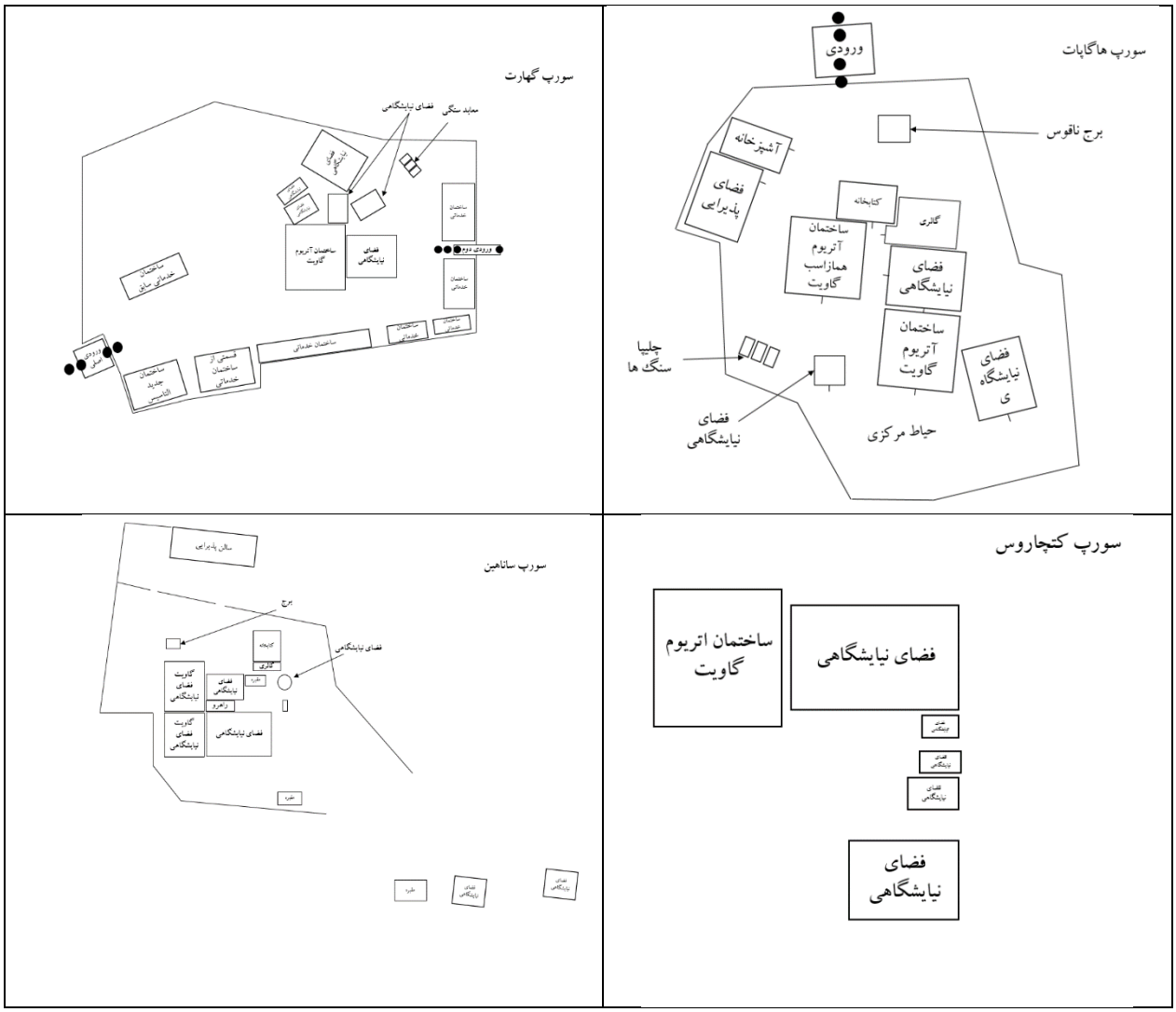
سورپ هاگابات
ورودی
برج ناقوس
آشپزخانه
فضای پذیرایی
کتابخانه
گالری
ساختمان آتریوم همازاسب گاویت
فضای نمایشگاهی
ساختمان آتریوم گاویت
فضای نمایشگاه ی
جلیا سنگ ها
فضای نمایشگاهی
حیاط مرکزی
سورپ گهارت
فضای نمایشگاهی
مجسمه سنگی
ساختمان آتریوم گاویت
فضای نمایشگاهی
ورودی دوم
ساختمان خدماتی
ساختمان خدماتی سرایی
قسمتی از ساختمان خدماتی
ساختمان جدید الاتاسیس
ساختمان خدماتی
سورپ ساناهین
سالن پذیرایی
برج
کتابخانه
گالری
فضای نمایشگاهی
گاویت فضای نمایشگاهی
فضای نمایشگاهی
نارنجره
گاویت فضای نمایشگاهی
فضای نمایشگاهی
طبره
سورپ کتچاروس
ساختمان اتریوم گاویت
فضای نمایشگاهی
فضای نمایشگاهی

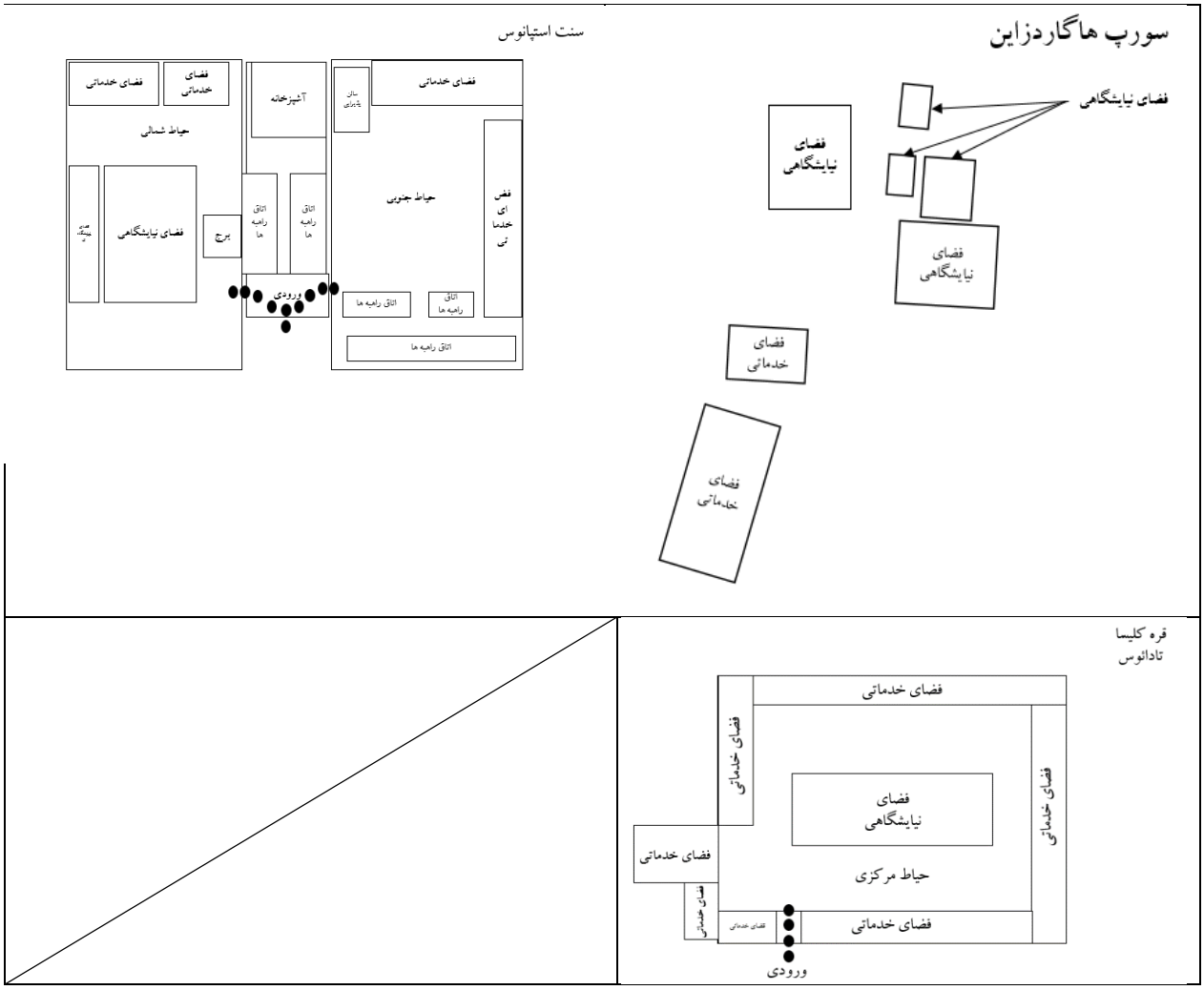
سورپ هاگاردزاین
فضای نیایشگاهی
فضای نیایشگاهی
فضای نیایشگاهی
فضای خدماتی
فضای خدماتی
سنت استپانوس
فضای خدماتی
فضای خدماتی
آشپزخانه
حیاط شمالی
فضای خدماتی
حیاط جنوبی
فضای نیایشگاهی
برج
ورودی
اتاق راهبه ها
اتاق راهبه ها
اتاق راهبه ها
اتاق راهبه ها
قره کلیسا
تادائوس
فضای خدماتی
فضای خدماتی
فضای نیایشگاهی
فضای خدماتی
حیاط مرکزی
فضای خدماتی
فضای خدماتی
ورودی

نتیجه گیری

بررسی‌های ما نشان دادند که کلیساهای جلفای اصفهان از نظر ساختار کالبدی و فضایی بسیار متفاوت از کلیساهای ارمنستان و شمال ایران هستند. قرار گیری این کلیساها درون شهر و توجه به معماری ایرانی در این کلیساها به صورت کامل مشهود است. کلیساها از الگوهای تلفیقی ایرانی ارمنی در ظاهر بناها بهره برده‌اند و معماری سبک ارمنی را در پلان خود دارند. گنبد ایرانی این کلیساها و مصالح آجری بناها دلیل اصلی تفاوت میان کلیساهای ارمنستان و اصفهان است. الگوی کلیساهای ارمنستان گاهی همچون الگوی کلیساهای اصفهان الگویی درون گرا را پیش گرفته اما دلیلی متفاوت با آن دارد و کلیساهای ارمنستان صرفا بنا به دلایل امنیتی هر ازگاهی در فضایی درون گرا قرار می‌گیرند. اما الگوی پلان کلیساها کاملا تابع الگوی ارمنی خود است و هیچ تفاوتی با کلیساهای سرزمین ارمنستان ندارد و در سلسله مراتب حرکتی داخل پلان نیز کاملا از آن طبعیت می‌کند. کلیساهای ارمنستان با پلانی مخروطی شکل نماد اصلی معماری ارمنی هستند. این موضوع به صورت کامل در اصفهان تغییر می یابد و کلیساها خود را با گنبد ایرانی نشان می‌دهند. نبود سنگ در فلات مرکزی ایران و همین طور بهره‌گیری از معماری زمینه شاید دلیل استفاده از آجر در کلیساهای جلفای نو باشند. جلفای نو به حق نماینده‌ای شایسته برای لقب معماری در سرزمین بیگانه است. کلیساهای جلفای‌نو نگاهی دقیق به معماری ارمنی و ایرانی داشته‌اند و از دل دو فرهنگ برون آمده‌اند. دو فرهنگی که خود را در معماری جلفا به صورت کامل نمایان کرده‌اند.

منابع

حریری،آزاده و پدرام،بهنام و قاسمی سیچانی، مریم.۱۳۹۸، تبیین وجوه تنوع‌آفرین میراث مسکونی اصفهان ،بهار فصلنامه پژوهش های معماری اسلامی

در هوهانیان، هاروتون.۱۸۸۱ م. تاریخ جلفای نو اصفهان، جلد اول. اصفهان: جلفای اصفهان

احد نژاد ابراهیمی و مرادزاده، ۱۳۹۷. مطالعه ای در معماری مساجد ایران برای الگو یابی معماری مساجد بوشهر در دوره قاجار. نشریه هنرهای زیبا.

ترکمان، اسکندر بیگ، ۱۳۸۱ ، ۱۳۵۰ ، عالم آرای عباسی ج۱ (تصحیح ایرج افشار)، امیرکبیر، تهران

جناب، میر سید علی، ۱۳۷۱، الاصفهان، به اهتمام: عباس نصر، چاپ دوم، انتشارات گلها

درهوهانیان، هاراتون، ۱۳۷۹، تاریخ جلفای اصفهان (ترجمه لئون. گ. میناسیان و محمدعلی فریدنی)، انتشارات زنده رود، اصفهان.

درهوهانیان، هاروتیون، ۱۹۸۰، تاریخ جلفای نو، ج۱ (ترجمه بغوس پطروسیان)، جلفای نو: چاپخانه کلیسای وانک، اصفهان.

دلاواله، پیترو، ۱۳۷۰، سفرنامه دلاواله، (ترجمه شعاع الدین شفا)، چاپ دوم، انتشارات علمی فرهنگی، تهران

تاورنیه، ژان باتیست، ۱۳۶۶، سفرنامه تاورنیه (مترجم ابوتراب نوری با تصحیح حمید شیدانی)، تهران.

آراکلیان، هامازاسب هاکوپ، ۱۹۰۴؛ ۱۳۸۰، نگارنامه و راهنمای کلیسای بیت اللحم جلفای اصفهان، انتشارات ناثیری تهران.

آبراهامیان، آ.ک، و ک.س خداوردیان، و ک.خ سارکسیان، وت.خ هاکوبیان، و س.ت یرمیان، و م. ک نرسیسیان، ۱۳۶۰، تاریخ ارمنستان ج ۱، از دوران ماقبل تاریخ تا آخر سده هجدهم (ترجمه ا. کرمانیک)، تهران.

شاردن، ژان، ۱۳۷۵-۱۳۷۲، سفرنامه شاردن، ج ۵ (مترجم اقبال یغمایی)، توس، تهران.

کارری، جملی، ۱۳۴۸، سفرنامه کارری (مترجم عباس نخجوانی و عبدالعلی کارنگ)، اداره کل فرهنگ و هنر آذربایجان شرقی با همکاری فرانکلین

بایبوردیان، واهان، ۱۳۷۰، نقش ارامنه در تجارت بین المللی تا پایان سده ۱۷ میلادی (ترجمه ادیک باغداساریان)، چاپخانه جدید، تهران.

رائین، اسماعیل، ۱۳۴۹، ایرانیان ارمنی، ناشر مؤلف، موسسه ترجمه و تحقیق رائین، تهران.

داوریژتسی، آراکل، ۱۸۹۶، تاریخ داوریژتسی، چاپخانه کلیسای اجمیادزین، واقار شاباد.

حمزوی، یاسر (۱۳۹۱)، «بررسی فن ساخت بخشی از تزئینات معماری اسلامی در کلیسای وانک اصفهان»، کتاب ماه هنر، ش۱۹۳، صص ۸۰ تا ۸۵.

حبیب، فرح، (۱۳۸۹)، "مقاله:فضای شهری، بستر تعامل اجتماعی، فصلنامه معماری فرهنگ، شماره ۲۴

- آشوری، داریوش (۱۳۸۰). تعریفها و مفهوم فرهنگ. تهران: انتشارات آگاه.

مومنی،کوروش و مسعودی، زهره (۱۳۹۴). رابطه فرهنگ و معماری (با بررسی موزه هنرهای معاصر تهران). جلوه هنر بهار و تابستان ۱۳۹۵ شماره ۱۵ صفحات ۶۷-۸۱

- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). لغت نامه دهخدا. ویرایش دکتر محمد معین و دکتر سید جعفر شهیدی. تهران: موسسه انتشارات و چاپ تهران.

- کریمی، علی (۱۳۸۶). بازتاب هویت فرهنگی در سفرنامه های عصر صفوی و قاجاری. فصلنامه مطالعات ملی. سال هشتم. شماره ۲۹. صفحات ۳۱ تا ۶۲

فلاحی، مریم (۱۳۹۲). تأثیر فرهنگ بر معماری بومی. معماری و شهر سازی و توسعه ی پایدار. مشهد: موسسه آموزش عالی خاوران.

- عنایت، توفیق (۱۳۸۷). عناصر هویت و فرهنگ ایرانی در آثار هنر اسلامی کتاب ماه هنر. شماره ۱۲. صفحات ۳۲ تا ۴۳.

- زیاری، کرامت الله (۱۳۸۲). تأثیر فرهنگ در ساخت شهر (با تأکید بر فرهنگ اسلامی). جغرافیا و توسعه. شماره ۲. صفحات ۹۵۰ تا ۱۰۸
انوری، حسن (۱۳۸۲). فرهنگ فشرده سخن (ج ۲). تهران: سخن.
- امامی، صابر (۱۳۸۸). حافظ و هویت فرهنگی. فصلنامه علمی - پژوهشی پژوهش زبان و ادبیات فارسی. شماره ۱۳. صفحات ۶۷-۸۵
شمس، مجید و نصیره امینی (۱۳۸۸). ارزش شاخص فرهنگ ایرانی و تأثیر آن در توسعه گردشگری. فصلنامه علمی - پژوهشی جغرافیای انسانی سال اول، شماره ۴ صفحات ۸۱-۹۳
علی یاران، حسین بهرو، ۱۳۹۶. تاثیر فرهنگ و اخلاق اسلامی بر مسکن و کالبد فضایی خانه‌ها(نمونه موردی: خانه‌های عصر قاجار در شهر اردبیل) فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی، شماره پانزدهم،
یزدانفر، عباس، باقر حسینی، و مصطفی زرودی، ۱۳۹۲ . فرهنگ و شکل خانه. مسکن و محیط روستا
-معماریان، غلامحسین؛ و طبرسا، محمدعلی ۱۳۹۲ گونه و گونه شناسی معماری. معماری و شهرسازی ایران، شماره ی ۶ صفحات ۱۰۳ تا ۱۱۴
-لنگ، جان، ۱۳۸۳ ، آفرینش نظریه معماری نقش علوم ورفتاری در طراحی محیط تهران :انتشارات دانشگاه تهران.
-سلطانی، مهرداد و منصوری ، سید امیر و فرزین، احمدعلی ، ۱۳۹۱ .تطبیق نقش الگوو مفاهیم مبتنی بر تجربه در فضای معماری .« باغ نظر .شماره‌ی 21
حائری مازندرانی، محمدرضا، ۱۳۸۸، خانه،فرهنگ، طبیعت. تهران: انتشارات مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری.
مقایسه ی تطبیقی گونه شناسی سازمان فضایی و عناصر کالبدی دوره های قاجار و پهلوی خانهای سنتی شهر کرمانشاه فائزه طاهری سرمدی، علیرضاعینی فر ، آزاده شاهچراغی، ۱۳۹۸ پژوهش‌های باستان شناسی ایران
کاراپتیان، کاراپت، ۱۳۸۵، خانه های ارامنه جلفای نو اصفهان ، مترجم مریم قاسمی سیچانی
معظمی، منوچهر و حجت، عیسی ، ۱۳۹۳. ریشه های گسست و گم گشتگی فرهنگی در معماری معاصر ایران، آرمانشهر شماره ۲۱
Murtin Bulmer 1986. Race and Ethnicity. Ed. Robert G. Burgess

F. Mathew Thomas and K. Sanjian, Avedis (1991), Armenian Gospel Iconography: The Tradition of the Glajor - Gospel, Dumbarton Oaks Studies, Washington, D.C

Nersessian, Vrej (2001), Treasures from the Ark: 1700 Years of Armenian Christian Art, the British Library - Board, Los Angele

Comparative comparison of typology of spatial organization and physical elements of churches in Isfahan and Armenia

Avideh Talaie[۱], Hadi Alaei[۲]

Abstract

Armenia is a land in the northwest of Iran and was considered one of the provinces of Iran during the Safavid period. During the Safavid period, Armenians migrated to Isfahan by the order of Shah Abbas, and their settlement in this area resulted in a special architecture originating from the rich Iranian and Armenian culture. This research deals with the typology of Jolfa Armenian churches from the point of view of physical system, spatial arrangement, physical communication, ways of defining space (open space, closed space, covered space). The purpose of this study is the typology of the churches of Isfahan and their physical comparison with the churches of the main land of Armenia for a better genealogy of these valuable buildings. The result of this research will provide the possibility of classifying the churches of Jolfa in Isfahan. This research seeks to answer two questions. What are the patterns extracted from the Armenian churches of Isfahan? How are these patterns different from the patterns of churches in the Armenian mainland? The method of collecting information is field and library, and the research method is descriptive-analytical. The obtained results show that we are facing a kind of cultural eclecticism in the churches of Isfahan. Jolfa is a rightful representative of architecture in a foreign land, where both the identity of the original country and the identity and patterns of the destination country have been well respected. Armenians knew the architecture with stone well, but they did not have the ability of architecture with the materials of the central plateau of Iran, so they first got many help from Muslim architects, until they themselves became master craftsmen of Iranian clay and tiles. The architecture of the churches shined with the Armenian charm and Iranian appearance like a gem in Isfahan. The churches of Armenia are in the form of single nave churches, basilicas, single nave dome churches, four-column domed basilicas, full cruciform, radiating style, cruciform, centripetal plan and monastery complexes in the central plateau of Iran. All of them are built in the form of a monastery complex with the plan of a basilica with a four-column dome. Armenian churches were not domed on the facade, or their domes were conical, which is seen in Iranian churches in the form of Iranian domes.

Key words: Isfahan churches, typology, Safavid architecture, Armenian architecture, Armenian churches

[1] Assistant Professor, Department of Architecture, West Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran

[2] PhD student, Department of Architecture, West Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran